

TADEUSZ DZIERŻYKRAY-ROGALSKI I ELŻBIETA PROMIŃSKA

BADANIA ANTROPOLOGICZNE MUMII MNICHÓW
KOPTYJSKICH Z KLASZTORU ŚW. MARKA W GOURNET
MAR EI'NORD (GÓRNY EGIPT)

Warszawa

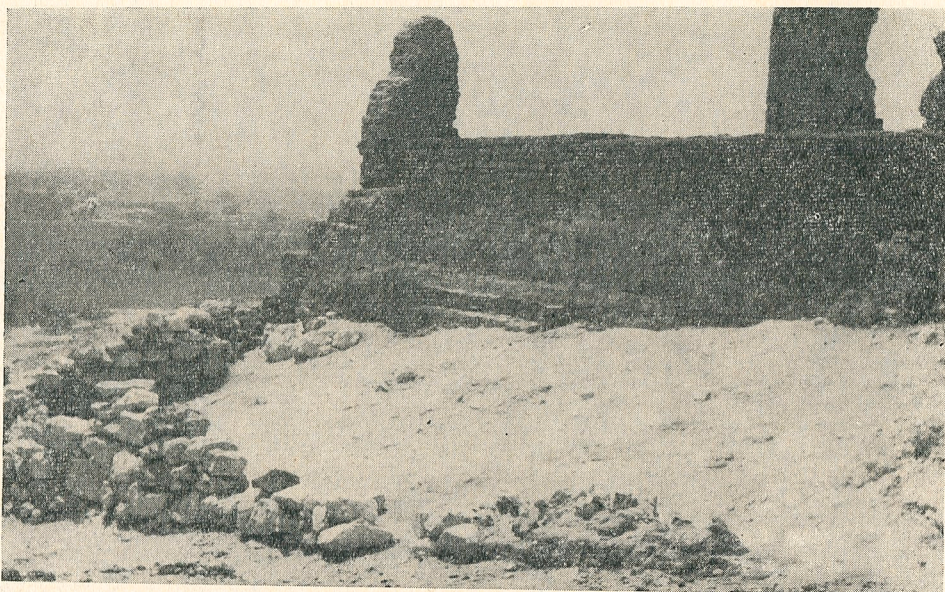
Instytut Francuski Archeologii Orientalnej (IFAO) w Kairze, kierowany przez prof. dra Serge'a Sauneron'a od wielu lat prowadzi badania terenowe w Deir el Médineh na obszarze tebańskim, leżącym po lewej stronie Nilu.

Od 1971 roku uczestniczy w nich ekipa antropologiczna Polskiego Centrum Archeologii Śródziemnomorskiej w Kairze, kierowanego przez prof. dra Kazimierza Michałowskiego. Ekipa ta w składzie: prof. dr Tadeusz Dzierżykray-Rogalski i doc. dr Elżbieta Promińska w latach 1972-1973 brała udział w badaniach na tym stanowisku, współdziałając m. in. w eksploracji mumii koptyjskich z Klasztoru Św. Marka w Gournet Mar ei'Nord. Prace te prowadzone przez duży zespół francuski IFAO pod kierunkiem inż. Georges'a Castela pozwoliły zrekonstruować Klasztor i jego otoczenie oraz uzyskać bogaty materiał archeologiczny.

W 1972 r. na platformie, nieco poniżej murów północno-wschodniej ściany klasztoru zostały znalezione trzy mumie ludzkie spowite w całuny. Ich ułożenie jak i lokalizacja świadczą, że było to pierwotne miejsce ich pogrzebu, choć na powierzchni nie zachowały się żadne ślady oznaczenia grobów (ryc. 1).

Jedną z tych mumii oznaczoną Nr 1 rozwinięto i przebadano w marcu 1972. Dwie następne oznaczone Nr 2 i Nr 3, po odpowiednim zabezpieczeniu i przechowaniu, zostały zbadane w lutym 1973. Dokładna analiza wyposażenia mumii (ubioru, fartuszków skórzanych, bandaży i całunów) została wykonana przez inż. G. Castela i dra Cl. Traunckera, natomiast badanie samych mumii powierzono autorom niniejszego opracowania.

Zarówno sposób zabezpieczenia ciała, specjalne fartuszki i inne elementy wyposażenia zmarłych oraz miejsce ich pochowania, świadczą, iż byli to mnisi (zakonnicy) koptyjscy, najprawdopodobniej związani z Monasterem Św. Marka.

Ryc. 1. Platforma przed północno-wschodnią ścianą ruin Klasztoru Sw. Marka w Gournet Mar ei 'Nord, na której znaleziono trzy mumie mnichów koptyjskich

MUMIA NR 1 (1972 R.)

UŁOŻENIE CIAŁA

Zmarły owinięty w całuny i bandaże ułożony był na wznak z podórką pod głową (o czym może świadczyć wygięcie kręgosłupa szyjnego i piersiowego, powodujące utrwalony skłon głowy do przodu). Szpara ustna była nieznacznie rozwarta mimo podwiązania żuchwy specjalnym bandażem (pod brodą, zawiązanym na szczycie głowy). Tułów wyprostowany. Bark lewy obniżony w stosunku do prawego, co powoduje nieco asymetryczne ułożenie obu kończyn górnych. Prawe ramię przylega do prawego boku, zaś przedramię jest lekko zgięte w stawie łokciowym, tak że dłoń oparta jest nadgarstkiem o prawy kołek biodrowy przedni górny, a ręka spoczywa na łonie. Pierwszy i drugi palec ręki prawej są wyprostowane, natomiast trzeci, czwarty, a szczególnie piąty — zgięte w stawach międzypaliczkowych. Lewe ramię przylega do lewego boku, a przedramię jest nieco silniej zgięte w stawie łokciowym niż prawe, tak że nadgarstek znajduje się powyżej lewego kolca biodrowego przedniego górnego. Ręka lewa skierowana jest ku stronie prawej, tak że palce przykrywają grzbietową część palców ręki prawej. Wszystkie palce ręki lewej, z wyjątkiem palca pierwszego, są wyprostowane przy czym palec wskazujący jest odwiedziony, a zgięty kciuk znajduje się pod nim. Kończyny dolne są wyprostowane, ułożone jedna przy drugiej symetrycznie. Między nimi płasko przylegający do krocza *penis* wraz z moszną. Stopy ustawione pod kątem prostym do podudzi (co po owi-

nięciu w bandażu nadawało mumii charakterystyczny kształt). Paluchy związane ze sobą plecionym z palmowego włókna sznurkiem. Lewy paluch oparty na prawym, przez co prawa stopa jest nieco obniżona (mniej-sza *flexia*).

STAN ZACHOWANIA

Ciało mumii nosi ślady sztucznej mumifikacji. Pokryte jest warstwą soli, która w zagłębieniach, a w szczególności na brzuchu i między kończynami dolnymi oraz w fałdach całunów lnianych przylegających do ciała, tworzy łatwo kruszące się, bryłowate warstwy. Powłoki ciała nie noszą śladów przecięcia w celu wydobycia wnętrza. Skóra mumii jest sucha, twarda, tylko w niektórych miejscach pokryta wydzielającym się tłuszczem o charakterystycznej woni. Gdzieś na powierzchni skóry znajdują się białe gruzełki soli konserwujących, zespolone ściśle z naskórkiem. Barwa skóry jest żółtawocielista, miejscami a szczególnie na tylnej powierzchni ciała — ciemna, gdzieś prawie czarna.

Stan zachowania ciała, mimo znacznej ilości bandażu i całunów oraz zabiegów konserwujących — niezbyt dobry. Np. głowa posiada tylko resztki skóry, tak że czaszka jest odsłonięta i łatwo dostępna. Na głowie włosy prawie nie zachowały się. Jedynie po stronie lewej na fragmencie skóry w okolicy ciemieniowo-skroniowej, resztki włosów barwy szaro-żółtawej (siwej?). Na szyi cienka, napięta skóra ułożona w podłużne fałdy. Przednia powierzchnia klatki piersiowej pokryta sfałdowaną skórą z pozostałością uwłosienia piersiowego, pod którą dokładnie widać zarys obojczyków, mostka i żeber. Na linii zrostu chrząstek żeberowych z ich częścią kostną widoczne wyraźne zapadnięcie. Brzuch zapadnięty, napięty, świadczący o nieznacznej podściółce tłuszczowej. Na plecach skóra zniszczona na znacznej przestrzeni. Widać odsłonięte żebra i wyrostki kolczyste kręgów, a także warstwy zeschniętych mięśni międzyżebrowych oraz podłużnych mięśni i ścięgien kręgosłupa. W okolicy lędźwiowej skóra lepiej zachowana pokryta jakby włosami typu meszek, przylegająca ściśle do kości krzyżowej. Pośladki sfałdowane, z małą podściółką tłuszczową. W kroczu przylegający *penis* z zachowanym napletkiem (nieobrzezany) i wyraźnym ujściem zewnętrznym cewki moczowej. Od tyłu widoczna moszna z małymi jądrami. Dobrze zachowane uwłosienie łonowe barwy brązowej. Skóra moszny także pokryta typowymi, rzadkimi włosami. W miejscach uszkodzeń skóry, szczególnie na powierzchni tylnej ciała, liczne ślady działania larw muchówek i innych owadów, po których pozostały duże skupiska kokonów i wylinek. Na kończynach skóra zachowała się dobrze. Jest ona opięta na warstwach zeschniętych mięśni. Na ramionach i częściowo na udach oraz podudziach skóra jest obwisła (jakby zwiotczała zanim wyschła). Na palcach rąk zachowały się duże, długie paznokcie, przycięte prosto ze śladami czarnej „obwódki” (substancji podpaznokciowej). Palce nóg długie, skiero-

wane opuszkami ku dołowi, zakończone nieregularnymi, krótkimi paznokciami o końcach nierówno startych. Skóra obu stóp bardzo gruba, częściowo zrogowaciała, obecnie odchodząca od warstwy mięsnej. Kolana szerokie, grube, stopy duże.

POMIARY MUMII

Pomiary ciała mumii ze względu na twardość zachowanych tkanek są zawsze niezbyt dokładne i odbiegają wobec tego od norm przyjętych zarówno dla osobników żywych, jak i od danych osteometrycznych. Niemniej mogą one przedstawiać pewną obiektywną wartość, szczególnie gdy przez skórę można wyczuć znajdujące się tuż pod nią kości i dlatego nie należy z nich rezygnować.

Opisywana mumia została przez nas zmierzona za pomocą standardowego sprzętu antropometrycznego. Czaszka dająca się odłączyć od reszty ciała wraz z kręgiem szczytowym i obrotowym, z widocznymi na nich początkami zmian zniekształcających, została zbadana wg zasad obowiązujących w kranioometrii.

POMIARY CIAŁA

1. wzrost ciała (mierzony od punktu *pternion* do punktu *trochanter* a następnie od punktu *trochanter* do punktu *vertex* — z uwzględnieniem krzyżowizny kręgosłupa) — wynosi ok. 164 cm. (Na ciele nie wyschniętym, z zachowaniem skóry na głowie mógł on być nieco większy).

2. długość tułowia przednia (od punktu *suprasternale* do punktu *symphysis*) — 470 mm

3. długość tułowia tylna (od punktu *cervicale* do końca kości krzyżowej) — 630 mm

4. szerokość tułowia (odległość między punktami *iliospinale*) — 230 mm.

5. długość kończyny górnej prawej:

długość ramienia (od punktu *acromion* do punktu *radiale*) — 320 mm

długość przedramienia (od punktu *radiale* do punktu *stylion*) — 240 mm

6. długość kończyny dolnej prawej (od punktu *ilicristale* do punktu *pternion*) — 960 mm

długość strzałkowa (od punktu *fibulare* do punktu *pternion*) — 360 mm

7. długość kończyny dolnej lewej (od punktu *ilicristale* do punktu *pternion*) — 970 mm

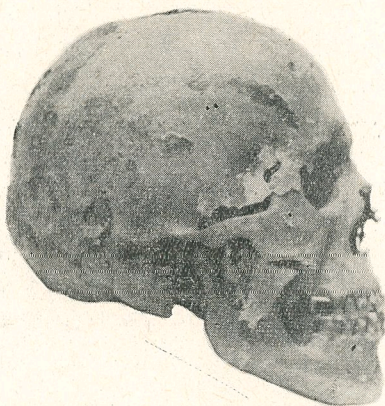
długość strzałkowa (od punktu *fibulare* do punktu *pternion*) — 365 mm

OPIS I POMIARY GŁOWY (CZASZKI)

Twarz duża, lekko prognatyczna, z wyraźnym prognatyzmem zębodołowym. Czoło niezbyt wypukłe, pochylone do tyłu i nie wysokie, ale z zarysem guzów czołowych. Wyraźne łuki brwiowe. Oczodoły prostokąt-

Ryc. 2. Czaszka mumii Nr 1 (1972)
w norma frontalis

Ryc. 3. Czaszka mumii Nr 1 (1972)
w norma lateralis

Ryc. 4. Dolna część twarzy i uzębienie
mumii Nr 1 (1972)

ne (ryc. 2, 3, 4). Szeroka nasada nosa. Otwór nosowy duży i dość wąski. Duże otwory łzowe. Kości jarzmowe dość masywne, odstające od nich resztki skóry. Zewnętrzny otwór słuchowy kształtu okrągłego. Potylica wypukła z resztkami skóry, guzowatość potyliczna zewnętrzna w postaci wyraźnego wału, pod nią rzeźbiona okolica karkowa. Zachowane dość masywne wyrostki rylcowate. Wyrostki sutkowate — duże. Otwór wielki kości potylicznej — duży, okrągły. Wszystkie szwy czaszkowe widoczne, jeszcze nie zrośnięte. Szczeka dość masywna, a w niej komplet zębów z wyjątkiem M_1 i M_2 po obu stronach. Zębodoły po nich — zarośnięte. Wyrostek zębodołowy w tych miejscach obniżony. I_1 i I_2 po obu

stronach dość starte, C, Pm₁, Pm₂ dobrze starte. Prawy M₃ — niestarty (brak odpowiednika w zuchwie). Lewy M₃ — silnie starty.

Żuchwa masywna, trzon jej bardzo wysoki z wysuniętą do przodu dolną krawędzią. Mała ale wyraźna bródka, z guzowatością bródkową. Gałąź żuchwy dość szeroka, niska, pochylona do tyłu. Kąty żuchwy odwinięte na boki z licznymi guzkami do przyczepu mięśni. Wyrostki stawowe żuchwy lekko pochylone na boki. Na wyrostkach stawowych i skroniowych resztki zeszlých mięśni żwaczy i skroniowych. Łuk zębodołowy wysunięty do przodu. W żuchwie komplet zębów z wyjątkiem prawego M₃. Po obu stronach I₁ I₂ — dość starte, C, Pm₁, Pm₂ dobrze starte. M₂ — silnie starte, M₃ (lewy) bardzo silnie starty (prawie bez korony).

POMIARY CZASZKI

<i>g - op</i>	187	<i>orbita dext.:</i>	
<i>eu - eu</i>	140	<i>mf - ek</i>	43
<i>ba - b</i>	135	wysokość	33
<i>ft - ft</i>	95	<i>ba - o</i>	34
<i>zy - zy</i>	135	szer. for. mag	29
<i>mf - mf</i>	21	<i>enm - enm</i>	33
<i>n - pr</i>	73	żuchwa:	
<i>n - gn</i>	124	wysokość trzonu	39
<i>n - ns</i>	52	<i>go - go</i>	101
szer. <i>aper.</i>		<i>kdl - kdl</i>	121
<i>pirif.</i>	21		
		pr. gałąź:	
		wysokość	57
		szerokość	35

WSKAŹNIKI CZASZKI

wskaźnik szerokościowo-długościowy czaszki	74,9
„ wysokościowo-długościowy czaszki	72,2
„ wysokościowo-szerokościowy czaszki	96,4
„ czołowo-ciemieniowy	67,9
„ morfologiczny twarzy	91,9
„ żuchwowo-jarzmowy	74,8
„ oczodołu	76,7
„ nosa	40,4

Opisywana mumia należy do mężczyzny odmiany białej o czaszce długiej (*dolichokran*), średnio wysokiej (*orthokran*, *metriokran*), średnioczolowej (*metriometop*) o twarzy wąskiej (*leptoprosop*), oczodołach średnio-wysokich (*mesokonch*) i nosie wąskim (*leptorrhin*).

Należy on prawdopodobnie do typu rasowego zaliczanego do długogłowych elementów południowej części regionu śródziemnomorskiego,

z domieszką typu orientalnego (określenie przybliżone oparte tylko na wskaźnikach czaszki i wzroście wg klucza O r c z y k o w s k i e j *).

Wiek jego w chwili śmierci (na podstawie zespołu cech) można ustalić na około 50 - 55 lat.

Tego rodzaju badanie nie daje możliwości ustalenia przyczyny zgonu. Wiadomo jednak, że rozpoczęły się już u niego początki zmian stawowych w obrębie kręgosłupa (*spondylosis*), które jednak na pewno nie mogły być przyczyną śmierci.

MUMIA NR 2 (1973 R.)

UŁOŻENIE CIAŁA

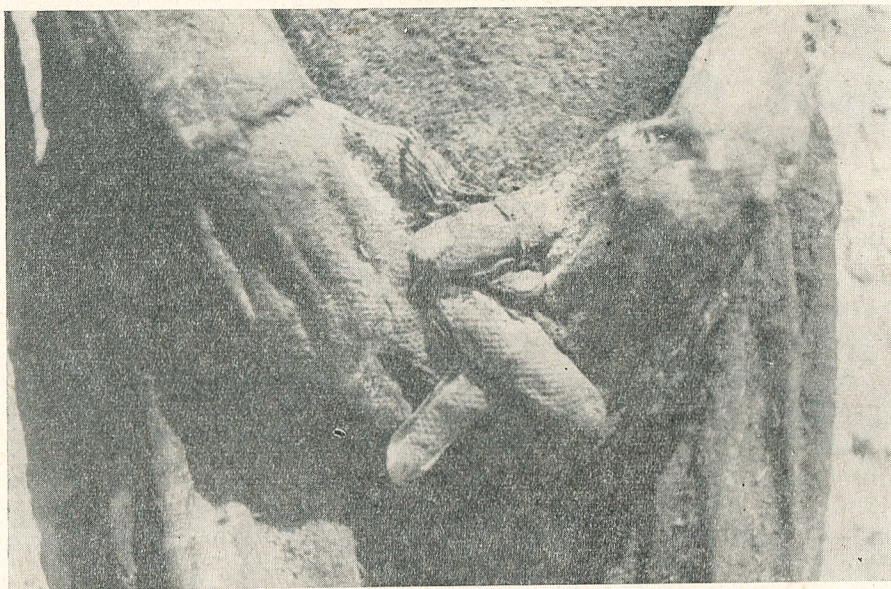
Zmarły owinięty był w całuny i bandaże przewiązane charakterystycznym fartuszkiem skórzanym. Jego głowa była pochylona w lewo i nieco skręcona. (ryc. 5). Usta szeroko otwarte, wargą górną silnie od-

Ryc. 5. Dobrze zachowana mumia Nr 2 (1973)

winięta do góry szczególnie po stronie lewej. Język wystający na zewnątrz i znacznie zagięty ku górze. Tułów wyprostowany. Barki nieco uniesione do góry. Kończyny górne lekko zgięte w łokciach. Palce rąk luźno splecione ze sobą poniżej spojenia łonowego. Kciuk ręki lewej skrzyżowany z kciukiem ręki prawej na którym spoczywa. Oba zwią-

* Porównaj: Z. Orczykowska: *Klucz antropologiczny do określenia ludności regionu Śródziemnomorza i jego azjatyckich peryferii* — *Przegląd Antropologicz.*, T. XXIV, Z. 2, str. 565 - 580, Wrocław 1958.

Ryc. 6. Charakterystyczne ułożenie rąk mnicha koptyjskiego, mumia Nr 2 (1973)

Ryc. 7. Związane sznurkiem paluchy mumii Nr 2 (1973)

zane sznurkiem. Palce wskazujące wyprostowane i również skrzyżowane (prawy na lewym). Pozostałe palce obu rąk lekko podkurzone. Ręka lewa silniej zgięta w nadgarstku niż prawa, którą przykrywa (ryc. 6). Kończyny dolne wyprostowane. W kroczu widoczna duża, odchylona do tyłu moszna. Penis duży, zniekształcony. Stopy pod kątem prostym w

stosunku do podudzi. Palce u nóg skierowane opuszkami do dołu. Paluchy związane ze sobą plecionym sznurkiem (z włókna palmowego). Lewy paluch oparty częściowo na prawym, co powoduje obniżenie stopy prawej (ryc. 7).

STAN ZACHOWANIA

Ciało mumii nosi ślady zabiegów mumifikacyjnych. Pokryte jest pozostałościami sypkiej soli. Powłoki ciała nie noszą śladów przecięcia w celach mumifikacji wnętrzości. Skóra mumii jest sucha, twarda, pokryta w niektórych miejscach warstwą zwoskowanego, żółtego tłuszczu o charakterystycznej woni. Barwa skóry jest jasno-brązowa, gdzieśniedzie brunatno-brązowa z białymi solnymi nalotami, zwłaszcza na tylnej powierzchni ciała (na plecach).

Stan zachowania ciała — bardzo dobry. Głowa doskonale zachowana, z przyszyżonymi, falistymi włosami barwy brązowej, z pasemkami siwizny. W okolicy potylicznej włosy zlepione ze skórą głowy stwardniałą substancją organiczną barwy brązowej (krew). Małżowiny uszne zniekształcone wskutek ucisku bandaży osłaniających głowę. Zmarły posiadał dużą brodę o falistych włosach rozdzielających się na boki, barwy brązowo-rudej, w pasmach — brązowo-siwej. Czoło dość gładkie, łuki brwiowe widoczne, na nich resztki brwi. Cała okolica oka prawego zniekształcona, pokryta stwardniałą, miejscami szklistą substancją, barwy brązowo-rdzawej. Lewa szpara oczna otwarta, powieki rozwarte. Wewnątrz pozostałości wyschłej gałki ocznej. Nos zapadnięty. Wargę górną silnie wywiniętą ku górze, po lewej stronie sięgając do nosa i zasłaniając lewe nozdrze. Na tę odsłoniętą część zębów i dziąseł zachodzi rozpląszczony, wystający z szeroko rozwartej jamy ustnej — język, odwinięty znacznie ku górze tak silnie, że widać dobrze jego napięte wędzidełko (ryc. 8).

Dolna wargę cienką zasłania dolne siekacze. Żuchwa masywna, z dużym trzonem i wyraźną bródką oraz wysuniętą do przodu guzowatością bródkową. W jamie ustnej, dzięki jej szerokiemu rozwarciu, widoczny komplet zębów. Siekacze (I) ustawione niezbyt regularnie dość dobrze starte. C i Pm_1 , Pm_2 — także starte. M_1 , M_2 i M_3 — po obu stronach starte dobrze. Szyja od przodu zakryta brodą, z tyłu okolica karkowa z dobrze widocznymi mięśniami karku.

Klatka piersiowa długa, wąska, ale świadcząca o mocnej budowie, pokryta obfitym, siwym uwłosieniem piersiowym. Brzuch płaski. Skóra na brzuchu napięta z małą ilością tkanki tłuszczowej podskórnej. Wystające kolce biodrowe górne przednie. W okolicy kości krzyżowej skóra pokryta białym nalotem. Pośladki sfałdowane, zniekształcone nieco uciskiem całunów. Okolica krocza porośnięta obfitym uwłosieniem łonowym. Również owłosiona moszna.

Powierzchnia kończyn górnych pokryta siwiejącymi włosami. Zacho-

Ryc. 8. Głowa mumii Nr 2 (1973). Widać wywinięty do góry język i jego węzidełko oraz uszkodzenia okolicy prawego oka

wały się nawet kępki włosów na członach palców. Dobrze widoczne mięśnie przedramienia. Ręce bardzo duże, mocnej budowy. Palce zakończone grubymi, startymi na końcach dużymi paznokciami barwy brązowej. Na skórze ręki odciski płóciennego całuna.

Kończyny dolne o obficie owłosionych podudziach. Również kępki włosów zachowały się na palcach nóg. Przez skórę widać silne umięśnienie obu kończyn dolnych. W okolicy podkolanowej skupiska żółtego, stwardniałego tłuszczu. Kolana duże, szerokie. Stopy bardzo duże, widać mięśnie i ścięgna. Palce nóg długie, paznokcie o krawędziach nierównych, postrzępionych. Skóra na pięcie gruba.

POMIARY MUMII

Opisywana mumia została przez nas zmierzona wg techniki stosowanej przy pomiarach mumii Nr 1 (1972 r.).

- 1) Wzrost ciała (odległość *pternion* — *vertex*) — 166 cm
- 2) szerokość barków (odległość między punktami *acromion*) — ok. 310 mm.
- 3) szerokość tułowia (odległość między punktami *iliospinale*) — 252 mm.
- 4) długość kończyny górnej prawej:
 długość ramienia (od punktu *acromion* do punktu *radiale*) — 342 mm
 długość przedramienia (od punktu *radiale* do punktu *stylion*) — 284 mm
 długość ręki (od punktu *stylion* do punktu *dactylion*) — 190 mm

5) długość kończyny dolnej prawej (od punktu *iliocristale* do punktu *pternion*) — 980 mm

6) maksymalna długość stopy prawej (od punktu *pternion* do punktu *acropodion*) — 260 mm

POMIARY GŁOWY

<i>g - op</i>	180
<i>eu - eu</i>	150
<i>ft - ft</i>	99
<i>zy - zy</i>	132
<i>n - ns</i>	51 (?)
wys. trzonu	
zuchwy (z zębami)	51 (?)

WSKAŹNIKI GŁOWY

wskaźnik szerokościowo-długościowy	83,3
wskaźnik czołowo-ciemieniowy	66,0

Opisywana mumia należy do mężczyzny odmiany białej, o głowie krótkiej (*brachykran*), średniczołowej (*metriometop*). Należy on prawdopodobnie do typu mieszanego (mieszaniec śródziemnomorski z dodatkowymi komponentami). Był on mocnej budowy, wzrost ok. 166 cm. Jego wiek w chwili śmierci wynosił około 45 lat.

Badanie makroskopowe mumii pozwala wysunąć szereg przypuszczeń dotyczących przyczyny zgonu opisywanego osobnika.

Zarówno okolica potyliczna jak i twarz, a szczególnie prawe oko, powleczone są stwardniałą substancją, będącą najprawdopodobniej pozostałością wyschłej krwi. Także płótno przykrywające bezpośrednio twarz posiada resztki tejże substancji i przylepionych do tkanek miękkich i naskórka — włosów i rzęs. Od strony czoła na płótnie znajdują się pasma włosów, zlepione krwią po stronie prawej. Odcisk na płótnie okolicy ust świadczy iż w momencie przykrywania twarzy płótnem (woreczkiem płóciennym) były one prawie całkowicie zamknięte. Świadczy o tym dobrze odcisnięty zarys wąskiej szpary ustnej ze śladami otaczającymi usta wąsów i brody. Utrwaliło się to tak dobrze dzięki temu, że prawdopodobnie już po przykryciu twarzy, z ust wypłynęła pewna ilość krwi, która zakrzepła i stwardniała na płótnie. Nie widać na nim natomiast późniejszego rozwarcia jamy ustnej, jak i wysunięcia wysooko w kierunku nosa, języka.

Nie ulega wątpliwości, że opisywany osobnik musiał posiadać znaczne obrażenia w obrębie głowy i twarzy. Można przypuszczać, że w momencie nakładania opisywanego płótna na głowę żył jeszcze, a szerokie rozwarcie szpary ustnej i tak znaczne wysunięcie języka na zewnątrz

było z jego strony jakimś późniejszym aktem czynnym (pośmiertne opadnięcie żuchwy nie wchodzi tu w rachubę, wobec skierowania języka ku górze, ze znacznym napięciem wędzidełka).

Może to być dowodem, że zmarłych mnichów chowano natychmiast po śmierci (prawdopodobnie ze względów klimatycznych). Śmierć w danym wypadku, mimo poważnych obrażeń głowy, jeszcze nie nastąpiła i osobnik ten został pochowany, (wzgl. przygotowany do pochówku przez zawinięcie w całuny i bandaże), jeszcze za tłącego się w nim życia.

MUMIA NR 3 (1973 R.)

UŁOŻENIE CIAŁA

W całunach, wzmocnionych wąskimi taśmami (ryc. 9) znajdowały się kości wraz z resztkami skóry i wyschniętych innych tkanek miękkich. Zmarły pochowany był w pozycji wyprostowanej. Jego kończyny górne ułożone były wzdłuż tułowia. Po zdjęciu całunów stwierdzono że

jego ręce były wyprostowane. Prawa dłoń posiadała wszystkie palce wyprostowe, z wyjątkiem silnie zgiętego palca piątego, lewa dłoń miała zgięty palec trzeci, czwarty i piąty. Kończyny dolne były także wyprostowane, stopy ustawione pod kątem prostym w stosunku do podudzi. Palce stóp skierowane (zgięte) ku dołowi. Paluchy prawdopodobnie były ze sobą związane.

STAN ZACHOWANIA

Ciało mumii bardzo źle zachowane. Resztki skóry i innych tkanek miękkich pozostały tylko na klatce piersiowej i brzuchu i w niektórych miejscach na kończynach. Głowa była całkowicie pozbawiona tkanek miękkich, odsłaniając

Ryc. 9. Taśmy, którymi wzmacniano powierzchnie warstwy całunów mumii; mumia nr 3 (1973)

dobrze zachowaną czaszkę. Wśród kości, pozostałości soli, i innych substancji konserwujących (sztuczna mumifikacja), bardzo liczne masy wylinek owadzych i kokonów.

Osobnik ten posiadał długą, dużą klatkę piersiową z dużym, długim męskim mostkiem. Kąt żeber ostry. Na wewnętrznej powierzchni skóry (sklepienie) brzucha widoczne duże żyłne naczynia krwionośne. Dobrze widoczny kręgosłup wraz z chrząstkami międzykręgowymi. Przez otwory w obrębie klatki piersiowej i brzucha zauważono niektóre wysuszone narządy wewnętrzne *in situ*, resztki tkanki płucnej oraz przeponę. Kości miednicze dość strome, z dużymi guzami kulszowymi. Spojenie łonowe — wysokie i masywne. Kość krzyżowa „łódkowata”, silnie wygięta, nieco asymetryczna o typowych cechach męskich. Obojczyki cienkie, wygięte. Kości kończyn górnych dość drobne, budowy delikatnej. Zachowały się ręce z pozostałościami tkanek miękkich i zeschniętych palców, zakończonych długimi, wąskimi paznokciami. Natomiast kości kończyn dolnych były stosunkowo masywne. Kości udowe o krótkich grubych szyjkach i dużych krętarzach. Kości piszczelowe dobrze rzeźbione w okolicy guzowatości piszczeli. Strzałki cienkie. Stopy nieźle zachowane, małe, pokryte grubą białą-żółtawą skórą na piętach. Widoczne ścięgna stopy.

POMIARY MUMII

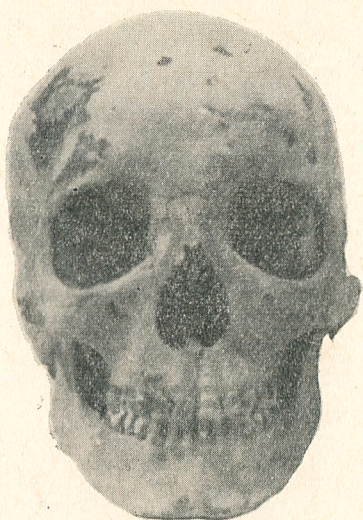
Pomiary mumii jako całość były niemożliwe do wykonania ze względu na zły stan zachowania. Dokonaliśmy więc pomiarów poszczególnych jej elementów w mm:

<i>distantia biacromialis</i>	240
<i>distantia bispinalis</i>	270
długość mostka	155
kość krzyżowa (dług. <i>max.</i>)	114
„ krzyżowa (szerok. <i>max.</i>)	113
„ ramienna prawa	334
„ łokciowa prawa	264
„ udowa prawa (<i>max.</i>)	450
„ udowa (naturalna)	446
„ piszczelowa prawa	388
„ strzałkowa prawa	374
„ strzałkowa lewa	376
średnica głowy kości udowej	43 *

OPIS I POMIARY GŁOWY (CZASZKI)

Czaszka bardzo dobrze zachowana z małymi resztkami tkanek miękkich przylegających do kości (ryc. 10, 11). Była ona osadzona na cienkiej, dość długiej szyi. Twarz mała, ortognatyczna. Czoło dość dobrze

* Zmierzono tylko kości nadające się do pomiarów bez żadnych wątpliwości.

Ryc. 10. Czaszka mumii Nr 3 (1973)
w norma frontalis

Ryc. 11. Czaszka mumii Nr 3 (1973)
w norma lateralis

wysklepione, zaznaczone delikatne łuki brwiowe, odchodzące od płaskiej gładyszki. Ponad łukami nieznaczne, poprzeczne wgłębienie kości, stwarzające wrażenie istnienia niezbyt wyrazistych guzów czołowych. Brzeg nadoczodołowy cienki, jednak wyrostki jarzmowe kości czołowej dość masywne. Od nich ku górze odchodzą cienkie, półkoliste listwy kostne. Kość jarzmowa niewielka. Oczodoły kształtu romboidalnego, skierowane ku dołowi. Otwór nosowy dość duży. Kości nosowe, duże, długie. Zaznaczone doły kłowe. Zewnętrzny otwór słuchowy duży, ściśniony. Wyrostki sutkowate małe. Potylica wypukła z małą guzowatością potyliczną zewnętrzną. Od niej na boki odchodzą linie karkowe górne. Okolice karkowe słabo rzeźbione. Otwór wielki kości potylicznej — duży, okrągły. Szwy czaszkowe ściśle, ale widoczne; zarastające tylko części tylne szwu strzałkowego, jak i środkową część szwu węglowego. Szczeka z pełnym garniturem zębów: po obu stronach I_1 , I_2 — dość starte, Pm_1 , Pm_2 mało starte, M_2 (lewy) dobrze starty, M_1 (prawy) z dużą warstwą kamienia nazębnego od strony policzkowej. M_2 — trochę starty, oba M_3 nie starte wcale (nieprawidłowo odchylone na zewnątrz). Żuchwa masywna. Trzon jej wysoki z wyraźnie zaznaczoną bródką, na której znajdują się wysunięte do przodu guzki wybitnej guzowatości bródkowej. Gałęzie żuchwy ustawione stromo, szerokie, o tylnych krawędziach nieco odwiniętych na zewnątrz, silnie rzeźbione. Wyrostki stawowe prawie poziome. W żuchwie komplet zębów: po obu stronach I_1 , I_2 — nieźle starte, C — dość dobrze starte, Pm_1 , Pm_2 — prawie wcale nie starte, M_1 bardziej starty po stronie prawej niż po lewej. M_2 — zupełnie nie starte. M_3 — nie starte, (znajdują się poniżej poziomu innych zębów).

POMIARY CZASZKI

<i>g - op</i>	176	<i>mf - ek</i>	41	zuchwa:	
<i>eu - eu</i>	131	wysokość	33	wys. trzonu	28
<i>ba - b</i>	123	<i>ast - ast</i>	106	<i>go - go</i>	97
<i>ft - ft</i>	95	<i>cor - cor</i>	111	<i>ko - ko</i>	111
<i>zy - zy</i>	126	<i>ms - ms</i>	103	lewa gałąź	
<i>mf - mf</i>	23	<i>ba - o</i>	36	wysokość	57
<i>n - gn</i>	106	szer. for. magn.	34	szerokość	32
<i>n - ns</i>	52	<i>ekm - ekm</i>	60		
szer. aper. pirif.	24	<i>enm - enm</i>	36		

WSKAŹNIKI CZASZKI

wskaźnik	szerokościowo	długościowy	czaszki	74,4
„	wysokościowo	długościowy	„	69,9
„	wysokościowo	szerokościowy	„	93,9
„	czołowo	ciemieniowy	„	72,5
„	morfologiczny	twarzy		84,1
„	oczodołu			80,5
„	nosa			46,2

Opisywana mumia należy do mężczyzny odmiany białej, o czaszce długiej (*dolichokran*), średnio wysokiej (*metriokran*), szerokoczołowej (*eurymetop*) o twarzy szerokiej (*euryprosop*), oczodołach średniowysokich (*mesokonch*), nosie wąskim (*leptorrhin*). Należy on do długogłowych typów południowej części regionu śródziemnomorskiego z domieszką orientálną. Mumia ta aczkolwiek męska, wykazuje w swej budowie niektóre cechy kobiece. Określenie wieku tego osobnika jest trudne, gdyż stan jego uzębienia nie usprawiedliwia już zarastających szwów czaszkowych. Nie przekroczył on jednak trzydziestego piątego roku życia. Przyczynę jego śmierci nie dało się ustalić.

WNIOSKI

Opisywane mumie należały do mnichów koptyjskich pochowanych mniej więcej w jednym okresie czasu, z zachowaniem obowiązującego wówczas rytuału (fartuszki, taśmy, bandaże i całuny). Należy zaznaczyć, że forma i sposób przygotowania zmarłych i zabezpieczenia ich ciał wykazuje szereg tradycyjnych dla tego obszaru elementów (np. ukształtowanie typowej „kukielki”, praktykowane na terenie Egiptu od czasów najdawniejszych). Ciała zmarłych były konserwowane przede wszystkim za pomocą soli. Nie stwierdzono żadnych zabiegów mających na celu wprowadzenie substancji konserwujących do wnętrza ciała. Ten sposób mumifikacji nie zabezpieczał jednak przed inwazją stawonogów,

których pozostałości w dużych ilościach znajdują się w najbliższym sąsiedztwie ciał zmarłych. One to doprowadziły do zniszczenia znacznej części tkanek miękkich mumii Nr 1 (1972 r.), a zwłaszcza mumii Nr 3 (1973 r.). Na mumiach nie stwierdzono też próby usuwania narządów wewnętrznych. Stan zachowania ciała mumii mimo ich pochowania w tym samym miejscu jest różny, choć najlepiej zachowana była mumia Nr 2 (1973 r.). Spoczywała ona w nieco głębszych warstwach ziemi.

Wszystkie mumie należą do przedstawicieli odmiany białej z charakterystycznymi cechami typologicznymi regionu śródziemnomorskiego, z komponentą orientalną. Ludzie ci nie należeli do elementu miejscowego (prawdopodobnie przybyli tam z północnych rejonów Egiptu). Wiek zmarłych w chwili śmierci był różny (od 35 do 55 lat). Na podstawie stanu zachowania paznokci rąk i nóg, charakteru skóry na piętach itp., można przypuszczać, że osobnicy ci pracowali fizycznie, nie nosząc (przynajmniej stale) obuwia.

Przyczyn ich śmierci nie dało się ustalić, z wyjątkiem mumii Nr 2 (1973 r.). Są podstawy do uznania jej jako gwałtownej. Mumia Nr 2 nosi ślady obrażeń głowy i była przygotowana do pochówku, wzg. nawet pochowana, gdy osobnik ten jeszcze żył. Należy więc przypuszczać, że wg obowiązujących zwyczajów, zmarłych przygotowano do pochówku natychmiast po śmierci (usprawiedliwiałyby to względy klimatyczne). Zabiegi mumifikacyjne ograniczały się do zabezpieczenia ciała za pomocą soli wzgl. innych substancji (takich jak sproszkowane zioła, piasek itp.) oraz spowijania w płóciennę całuny i owijania bandażami.

ETUDE ANTHROPOLOGIQUE DES MOMIES DE TROIS MOINES COPTES
DU MONASTÈRE SAINT-MARC DE GOURMET MAR EÏ NORD (HAUTE
EGYPTE)

par TADEUSZ DZIERŻYKRAY-ROGALSKI et ELŻBIETA PROMIŃSKA

La découverte en avait été faite par une expédition de l'Institut Français d'Etudes Orientales du Caire, expédition à laquelle l'auteur de la présente étude avait participé personnellement. Les momies étaient celles de trois moines coptes inhumés suivant le rite de l'époque (tabliers de cuir, bandelettes, bandages et linceuls).

La forme et la manière de préparer les morts et de conserver leurs corps suivent la tradition caractéristique pour ce territoire. Les corps étaient conservés surtout à l'aide de sel et l'on n'a point constaté d'intervention ayant pour but d'introduire des substances à l'intérieur du cadavre, afin de prévenir sa décomposition. Une telle méthode de momification n'empêchait cependant pas l'invasion des arthropodes dont les restes furent trouvés sur les corps conservés. Ces insectes ont détruit une grande partie des tissus mous de la momie No 1 (1972) et surtout de la momie No 3 (1973).

Ces trois momie appartiennent aux représentants de la variété blanche, portant des caractères du type méditerranéen mêlés à la composante orientale. Ces

hommes n'étaient point originaires du pays et fort probablement étaient arrivés dans cette région en venant de l'Egypte du Nord. Au moment du décès, leur âge devait être de 35 à 55 ans. L'état de conservation des ongles des doigts et des orteils, de la peau des talons etc. permettent de supposer que ces sujets devaient exécuter un travail physique et d'habitude, ils ne portaient point de chaussures. Les causes de leur décès n'ont pu être établies, sauf pour la momie No 2 (1973) dont la mort a sans doute dû être violente. Cette momie porte des traces de lésions de la tête et le corps a été préparé à l'inhumation ou même enterré lorsqu'il gardait encore en lui une étincelle de vie. Il est, par conséquent, permis de supposer que, suivant la coutume justifiée d'ailleurs par le climat, les morts étaient enterrés immédiatement après le décès. La momification se limitait à l'emploi du sel, d'herbes aromatiques réduites en poudre, du sable et à envelopper le corps dans des lin-céuls renforcés de bandages et de bandelettes.

ANTHROPOLOGICAL INVESTIGATIONS OF COPTIC MONKS MUMIES FROM ST. MARK MONASTERY IN GOURNET MAR EÏ 'NORD (UPPER EGYPT)

by TADEUSZ DZIERŻYKRAY-ROGALSKI and ELŻBIETA PROMIŃSKA

Three mummies found by mission of l'Institut Français d'Archeologie Orientale in Cairo with the cooperation of the authors are described in this paper.

These mummies belonged to Coptic monks buried in accordance with obliging ritual (leathern aprons, bands, bandages and shrouds).

It is noteworthy that form and way of preparation and protection of corpses show many traditional for this territory elements. Corpses were embalmed mainly with salt, without any traces of introduction of conserving substances into the body. This way of mummification did not protect bodies against invasion of arthropods, their remains are found on the surface of mummies. These animals have damaged also a considerable part of soft tissues of mummies nr 3 (1973) and 1 (1972).

Examined mummies belonged to caucasoids with typological characters peculiar for Mediterranean region with an admixture of oriental component. These men did not belong to local element, they had immigrated there probably from northern Egypt.

Age at death of the individuals under question was between 35 and 55 years. On ground of state of preserved nails on fingers and toes as well as characteristic of skin on heels e.t.c. may be concluded that these monks have been working at least partly, without footwear.

It is impossible to determine the cause of death, except mummy nr 2. In this case, death was violent — there are traces of injury on the head. This individual was prepared for burial, or even buried, still alive.

One have to asusme that in accordance with customs which obliged in Egypt, corpses have been buried immediately after death — this is understandable if one takes into account climatic conditions. Preparation of mummies was limited to preservation with salt, pulverized herbs, sand and wrapping in shrouds strengthened by bandages and bands.